

Федірко Іван Павлович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-4626-512X>

e-mail: ivanfedirko832@gmail.com

Косілова Ольга Іванівна

Державний податковий університет (м. Ірпінь, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-5574-3771>

e-mail: kosilovaolga3@gmail.com

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА: НАПРЯМКИ ВЗАЄМОДІЇ

Резюме

У статті проаналізовано політичний зміст ідеологеми громадянського суспільства, який проявляє себе у двох головних аспектах: по-перше, через обмеження державного впливу на усі сфери життєдіяльності людини; по-друге, через створення і діяльність громадських об'єднань, які допомагають громадянам розв'язувати важливі для них питання у суспільно-політичній площині, захищають громадянина від тиску держави, консолідують суспільство. З'ясовано, що політичність громадянського суспільства виявляється у наявності у ньому таких інститутів, як політичні партії, громадсько-політичні організації, незалежні ЗМІ, органи місцевого самоврядування, через які воно взаємодіє з державою. Завдання та методи діяльності громадянського суспільства та держави істотно відрізняються. Головним завданням демократичної держави є забезпечення загальнонаціональних інтересів, натомість пріоритетом громадянського суспільства є захист приватних, індивідуальних, групових та загальних інтересів громадян. З'ясовано, що відмінності у цілях призводять до певних суперечностей, а тому при співробітництві громадянського суспільства і держави перманентні конфлікти між ними так само природні, як вибір людиною стратегічних і тактичних цілей, засобів їхнього досягнення, знаходження компромісу і оптимального стану бажань та можливостей. Функціональним проявом громадянського суспільства слід вважати таку діяльність його

інститутів, яка спрямована на утвердження і захист його головних цінностей, впровадження та оптимізацію інституційних механізмів демократії, а також політико-правових засад її відтворення та вдосконалення.

Ключові слова: правова держава, громадянське суспільство, права і свободи громадян, політичні функції.

Вступ

Актуальність теми дослідження обумовлена потребами поглиблення теоретичних розробок і практичного втілення моделей оптимального функціонування інститутів громадянського суспільства в умовах демократичного розвитку сучасної України, збереженні державного суверенітету і протистояння повномасштабному військовому вторгненню Росії в Україну.

Становлення громадянського суспільства в Україні набуває особливої актуальності у зв'язку з необхідністю подолання негативного попереднього досвіду політичної участі громадян у вирішенні соціально-політичних питань. Наразі ідея громадянського суспільства нерозривно пов'язана з ідеєю демократичного суспільства і набуває все більшої популярності у розвинутих країнах світу. Більшість демократичних країн реалізують завдання побудови суспільства, де права і свободи громадян є найвищою цінністю, а вплив на державні органи здійснюється шляхом їхньої участі у громадсько-політичних об'єднаннях і рухах.

Метою статті є дослідження основних моделей взаємодії громадянського суспільства і держави та реалізація політичних функцій держави при цій взаємодії.

Методи досліджень

Аналіз взаємодії громадянського суспільства і держави ґрунтувався на засадах комплексного застосування методів дослідження. Використання системного методу дозволило здійснити аналіз громадянського суспільства як складного суспільно-політичного утворення та зробити теоретичну декомпозицію громадянського суспільства на ряд його функціональних вимірів як особливих типів політичних та неполітичних взаємодій з державою. За допомогою компаративного методу здійснено порівняльний політологічний аналіз концептуальних моделей громадянського суспільства з властивими їм функціями, розроблених вітчизняними й зарубіжними дослідниками, виявлено їх загальні риси і специфічні особливості. Структурно-функціональний метод дав можливість розглянути громадянське суспільство як структурно-диференційовану цілісність, яка складається з визначеного числа взаємопов'язаних компонентів, кожен з яких має своє функціональне призначення; виокремити серед функцій громадянського суспільства політичні, а також здійснити диференціювання політичних функцій на зовнішні та внутрішні. Застосування історичного методу

забезпечило здійснення аналізу політичних функцій в контексті еволюції концепцій громадянського суспільства та розвитку суспільно-політичних відносин, практики функціонування громадських інститутів.

Результати дослідження

Актуалізація досліджень проблематики, пов'язаних з поняттям та політологічним пізнанням громадянського суспільства у сучасній зарубіжній філософській і соціально-політичній думці припадає на 70–80 рр. XX століття. Зростання зацікавленості у цій проблематиці стало особливо помітним у зв'язку з кардинальними змінами, що відбулися у країнах Східної Європи і країнах так званого «третього світу».

Перші роки існування України як незалежної держави відзначалися незначною увагою вчених до цієї проблеми. По мірі того, як країна позбавлялася невизначеності свого політичного статусу, а західний вектор у зовнішній політиці керівництва України ставав більш чітким, зростав і науковий інтерес до стану громадянського суспільства на Заході як першооснови всього життєвого успіху західноєвропейських націй.

Для західних держав громадянське суспільство є природною частиною їхнього власного досвіду, логічним наслідком усього попереднього історичного розвитку. Для держав пострадянського простору феномен існування громадянського суспільства вивчався через досвід інших народів, оскільки на вітчизняному ґрунті не було створено належних умов для його розвитку. У країнах колишнього СРСР існували лише паростки громадянського суспільства, які всіляко пригнічувались зусиллями державних органів. Головна ідея, що домінує зараз на пострадянському просторі — це ідея звільнення від тоталітарно-авторитарного минулого. Р. Дарендорф у своїй праці «Дорога до свободи» зазначає, що: «В ідеалі громадянські суспільства ніхто не будує, вони розвиваються самостійно. Але у демократій, що виникають сьогодні, немає ні часу, ні засобів, щоб чекати, поки все станеться само собою» [1, с. 74].

Останнім часом громадянське суспільство знаходиться під пильною увагою вітчизняних дослідників, про що свідчить значна кількість монографій та публікацій, присвячених цій темі. Зокрема, в Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка під керівництвом професора В. Ф. Цвиха захищено ряд кандидатських дисертацій з цієї тематики.

Позиції вітчизняних дослідників громадянського суспільства умовно можна поділити на дві великі групи. Перша з яких відстоює право на незалежне існування громадянського суспільства як окремої соціально-політичної сфери, що контролює діяльність органів держави. Друга група дослідників наголошує на важливій ролі держави у функціонуванні громадянського суспільства. У методологічному контексті найбільш доцільним

на нашу думку є підхід, згідно з яким громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку із становленням правової, соціальної демократичної держави.

На нашу думку, під терміном «громадянське суспільство» необхідно також розуміти такий рівень розвитку суспільства, який демонструє його певну самостійність та впливовість у відносинах з державою, відзначається здатністю впливати на органи державної влади та визначати зміст та напрями їхньої діяльності. Більш того, в умовах сталої політичної демократії та правової держави громадянське суспільство перетворюється на суспільну владу (тобто владу суспільства), яка постійно спирається на діяльність інститутів публічної влади та використовується при реалізації інтересів громадян та їхніх об'єднань. Громадянське суспільство та держава в її інституціональному розумінні являють собою дві невід'ємні складові сучасного соціуму, які не можуть існувати одна без одної. Аналіз громадянського суспільства неможливий без посилання на його тісний взаємозв'язок із державою.

З того часу, коли держава виникла на історичній арені, вона постійно впливала на суспільство у різних формах. Такими формами впливу є різні директиви, постанови, здійснення прямого чи опосередкованого впливу за допомогою державних інституцій. Завдяки зазначеним діям держава перешкоджала поверненню суспільства до природного стану хаосу та анархії, тоді як громадянське суспільство ставало на заваді надмірному втручання держави у сферу вільних відносин у соціумі. Функціональним проявом громадянського суспільства слід вважати таку діяльність його інститутів, яка спрямована на утвердження і захист його головних цінностей, впровадження та оптимізацію інституційних механізмів демократії, а також політико-правових засад її відтворення та вдосконалення. Саме в такому вимірі свого буття, громадянське суспільство сформувалось одночасно і як політичне співтовариство.

Громадянське суспільство функціонує паралельно з державою, але не є відокремленим від неї, воно є невід'ємною частиною публічної сфери та, водночас, поєднує приватну та публічні сфери. На таку особливість функціонування громадянського суспільства вказує польський дослідник Я. Гонціанж, який вважає, що однією з головних функцій громадянського суспільства є захист індивідів від надмірного втручання держави у їх справи, але його власний розвиток і сприятливі умови значною мірою залежать від основних характеристик держави [2, с.19]. Українська дослідниця О. Мазур також відзначає важливу роль громадянського суспільства у його взаємозв'язку з державою: «Громадянське суспільство має виступати визначальним у забезпеченні глибинного взаємозв'язку і взаємоопосередкування з державою. Саме в надрах громадянського суспільства виникають і

оформлюються суспільні інтереси, відбувається обмін можливостями між його суб'єктами щодо реалізації представницьких функцій [3, с. 25].

Як характерну ознаку громадянського суспільства потрібно відзначити спонтанність утворення його інститутів. Діяльність інститутів громадянського суспільства ґрунтуються виключно на ініціативі та активності громадян як приватних осіб. Найчастіше інститути та організації громадянського суспільства класифікуються за функціями: 1) об'єднання за інтересами (це різного роду гуртки, спілки, товариства, які організують дозвілля членів); 2) об'єднання, які виконують економічні та соціальні функції (профспілки, асоціації бізнесменів та споживачів, самоврядні професійні організації та союзи тощо); 3) групи, в центрі яких перебувають політичні та громадські свободи та обов'язки (так звані сторожові). Існують об'єднання, які можуть претендувати на виконання двох-трьох або більше функцій [4, с. 53].

Функціонування громадянського суспільства створює передумови для демократичного розвитку суспільства, його паритетної взаємодії з державою, визнає пріоритет суспільства у цих відносинах та слугує утвердженню у суспільній свідомості думки про те, що держава існує для суспільства, а не навпаки. Як зазначає І. Кресіна, співвідношення громадянського суспільства і держави актуалізує теоретичну проблему відповідної концепції громадянського суспільства, головне питання якої чи є держава складовою громадянського суспільства [5, с. 36].

Вплив громадянського суспільства на державу так чи інакше стосується проблеми розподілу владних повноважень та корегування стратегій соціального, економічного, політичного розвитку. Прикладне значення діяльності основних інститутів громадянського суспільства розкривається через виконувані ним функції, які за умови взаємодії з державою набувають політичного характеру. На думку української дослідниці Г. Щедрової загальне теоретико-прикладне значення політичних функцій громадянського суспільства, полягає у «сприянні створенню динамічної політичної системи та ініціювання необхідних змін у державі, підтвердження легітимності влади» [6, с. 239].

Реалізація механізму контролю громадянського суспільства державної влади пов'язана: по-перше, із забезпеченням прав та свобод особистості та їх об'єднань; по-друге, із визнанням та дотриманням авторитету закону та суворим його виконанням усіма державними органами; по-третє, із відповідальністю держави перед громадянами; по-четверте, із дійсним забезпеченням кожної людини можливості для її самореалізації.

На нашу думку, найбільш широкі можливості для реалізації політичних функцій інститутами громадянського суспільства існують у правовій державі, оскільки саме така держава забезпечує нормальне функціонування інститутів громадянського суспільства, сприяє вирішенню проблем,

які постають перед його членами. Правове поле утворює можливість розвитку громадянського суспільства, яка може бути реалізована ініціативою знизу, діяльною та постійною активною позицією громадян. Громадянське суспільство і правова держава відображають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони сучасної демократії. З одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого, органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на правових засадах інститути держави.

Функціонування правової держави виключає можливість зосередження влади в руках однієї особи, державної або суспільно-політичної структури. З позицій права закономірно відбувається незворотний процес поступового поглинання державної влади громадянським суспільством і передача його інститутам більшої частини повноважень. Владні повноваження держави зводяться до необхідного для життєзабезпечення суспільства мінімуму [7, с. 28].

Враховуючи зазначене вище, а також те, що політологічний аналіз функцій громадянського суспільства є концептуально обґрунтованим лише з точки зору та в межах теоретичної моделі дихотомічної взаємодії «громадянське суспільство» — «держава», політичні функції громадянського суспільства (таким чином діалектику його політичного буття) слід розуміти як сукупність форм та способів організованих взаємодій його суб'єктів та інститутів з інститутами державної влади, а також іншими компонентами політичної системи суспільства, що мають за мету, з одного боку, забезпечення участі або впливу (іноді примусового) в процесах їх утворення, прийняття рішень, визначення цілей, напрямів та характеру діяльності і суспільних перетворень, які мають політичне значення, а з іншого боку, використання їх суто владних повноважень та ресурсів для задоволення соціально-політичних інтересів та потреб суб'єктів громадянського суспільства, реалізації цілей, що декларуються його інститутами.

Діалектика соціально-історичного розвитку полягає у тому, що суб'єкти та інститути громадянського суспільства мають можливість здійснювати свої політичні функції лише до тих пір, поки залишаєшся розмежування на неполітичну та політичну підсистеми в системі суспільних відносин. Тобто доти, доки в межах окремого територіально-політичного утворення відтворюється дихотомія «громадянське суспільство — держава».

В тих соціально-політичних умовах, коли окремі суб'єкти або інститути громадянського суспільства (наприклад, партія, церква,) підкоряють собі державу, перетворюють її інститути та політику на знаряддя виключно власних інтересів і дій, тоді починається руйнація політичної демократії та принципів правої держави, що є необхідними умовами відтворення та функціонування самого громадянського суспільства. Таким чином,

виникає тоталітарна політична система, яка суттєво обмежує громадянські права та свободи, ліквідує множинну та вільну конкурентну діяльність громадянських інститутів. Фактично тоталітарна політична система унеможливорює повноцінне функціонування громадянського суспільства. Вона руйнує суспільно-політичну дихотомію моделі «громадянське суспільство — держава», залишаючи лише одну її складову — інститути політичної влади. Другу складову демократичної дихотомії — інституціалізовані елементи громадянського суспільства держава або позбавляє можливості функціонувати як неполітичні (якщо взагалі не ліквідує) або ставить під тотальний контроль, одержавлює та робить додатковим інструментом втілення владної політики.

Проте в політологічній літературі представлені точки зору, які інтерпретують політичність феномену громадянського суспільства альтернативно, оскільки воно розуміється як «сфера недержавних суспільних інститутів та відносин». Логічним наслідком зазначеної теоретичної установки стає те, що процес «оволодіння державною владою» окремим суб'єктом громадянського суспільства (наприклад, коли «та чи інша партія стає суб'єктом державно-політичних відносин») розглядається не як поява у інституціалізованого елементу громадянського суспільства якостей політичного утворення, а навпаки, як втрата їм основних властивостей «інституту громадянського суспільства» [8, с. 305- 308].

Враховуючи зазначене вище, а також те, що політологічний аналіз функцій громадянського суспільства є концептуально обґрунтованим лише з точки зору та в межах теоретичної моделі дихотомічної взаємодії «громадянське суспільство» — «держава», політичні функції громадянського суспільства (таким чином діалектику його політичного буття) слід розуміти як сукупність форм та способів організованих взаємодій його суб'єктів та інститутів з інститутами державної влади, а також іншими елементами політичної системи суспільства, що мають за мету, з одного боку, забезпечення участі або впливу (іноді примусового) в процесах їх утворення, прийняття рішень, визначення цілей, напрямів та характеру діяльності і суспільних перетворень, які мають політичне значення, а з іншого боку, використання їх суто владних повноважень та ресурсів для задоволення соціально-політичних інтересів та потреб суб'єктів громадянського суспільства, реалізації цілей, що декларуються його інститутами.

Слід зазначити, що функції громадянського суспільства та держави мають багато спільного. Проте, принципова різниця між ними полягає в тому, що держава виконує функції, які спрямовані на врегулювання процесів життєдіяльності суспільств як цілісної соціально-політичної системи, а громадянське суспільство має ряд функцій, які стосуються держави як політичного інституту, так і його самого як суспільного утворення. Функції громадянського суспільства, у залежності від сфери їх реалізації

інститутами та суб'єктами залежать від спрямованості на об'єкт дії в рамках дуальної системи «громадянське суспільство — держава», можна поділити на дві загальні групи: внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції громадянського суспільства спрямовані, перш за все, на створення оптимальних умов для самовираження індивідів, їх самоорганізації та усвідомленої взаємодії всередині складного соціального організму, який ми називаємо громадянським суспільством. Внутрішні функції громадянського суспільства забезпечують оптимальне функціонування інституціональних елементів громадянського суспільства у політичній, соціальній, економічній та духовній сферах.

Поряд з внутрішніми функціями, громадянське суспільство виконує низку функцій по відношенню до держави. Їх слід визначати як зовнішні, оскільки вони спрямовані на використання політики та ресурсів державної влади або здійснення впливу на характер діяльності її інститутів в інтересах громадянського суспільства. Сукупність зовнішніх функцій утворює окремий вимір взаємодії громадянського суспільства із державою. І, перш за все тим, що громадянське суспільство, з одного боку, створює бар'єри, які не дозволяють державі активно втручатися у справи суспільства, а з іншого боку — громадянське суспільство намагається визначати цілі, корегувати та контролювати державну політику з метою максимального урахування у ній інтересів його різноманітних суб'єктів.

Окрім загального поділу функцій громадянського суспільства на внутрішні та зовнішні, за додатковою ознакою — «політичні/неполітичні» можна розмежувати ще на дві групи (що відповідно складаються ще з двох вище зазначених типів функцій). Перша — внутрішні та зовнішні неполітичні функції громадянського суспільства. Друга — його внутрішні та зовнішні політичні функції.

Найбільш явно проявляються зовнішні політичні функції громадянського суспільства. Причина цього полягає у тому, що по відношенню до держави, як інституту політичної влади в суспільстві, стрижнем зовнішніх політичних (як суто владних) функцій громадянського суспільства стають такі, безумовно політичні прояви, як: по-перше, сукупність дій інституціолізованих елементів громадянського суспільства, що реалізуються шляхом взаємодії з інститутами держави з приводу: формування, безпосереднього або опосередкованого здійснення політичної влади; по-друге, як діючий комплекс різноманітних форм контролю з боку суб'єктів та інститутів громадянського суспільства за діяльністю органів та представників державної влади, а також визначення їх легітимності та відповідальності перед громадянами.

Висновки

Дихотомія політичного/неполітичного що утворює основу моделі «громадянське суспільство — держава» розкриває природу того, як функція суспільного інституту отримує визначальні риси та властивості, тобто сутнісні ознаки саме функції політичної. У такому разі зовнішні функції інституціональних елементів громадянського суспільства стають політичними лише за умов та внаслідок того, що процес їхньої реалізації відбувається як відчутний вплив, що контролює, корегує або змінює характер діяльності інститутів державної влади, визначає цілі в межах напрямів політики держави.

На відміну від зовнішніх, внутрішні функції суб'єктів та інститутів громадянського суспільства стають політичними тоді, коли вони, у задоволенні власних інтересів діють безпосередньо через органи держави, усвідомлено проводять корекцію державної політики, таким чином, використовують публічну владу заради потреб членів громадських об'єднань.

Здійснення політичних функцій відбувається як політична діяльність суб'єктів та інститутів громадянського суспільства, більшість з яких не є політичними за своїм головним функціональним призначенням. Основними інституціолізованими компонентами громадянського суспільства є добровільні громадські організації та громадські рухи (так званий «третій сектор»), політичні партії; професійні об'єднання та творчі спілки; незалежні засоби масової інформації; елементи судової та правоохоронної системи, які є залежними від громадськості, зокрема органи місцевого самоврядування та інститути політичного волевиявлення громадян — вибори, референдуми.

Політичними функції громадянського суспільства стають тоді, коли дії його суб'єктів та інститутів або реалізуються завдяки безпосередньому використанню владних можливостей держави (так би мовити, проходячи «скрізь поля» існуючих владних відносин та повноважень структур), або здійснюють необхідний для громадян та їх об'єднань вплив (перш за все, через формування, здійснення та контроль) на діяльність політичних інститутів і характер політичних відносин.

Список посилань

1. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в восточной Европе. *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 73–75
2. Суспільні реформи і становлення громадянського суспільства в Україні. Київ: УАДУ, 2018. Т. 1 423 с.
3. Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи. *Політичний менеджмент*, 2006. №5. С. 53–65.

4. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384с.
5. Кресіна І. Громадянське суспільство і проблема народовладдя в Україні. *Наукові записки. Збірник*. Київ: ІпіЕНД, 2004. С. 36–48.
6. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство: прагнення та реалії. *Наукові записки. Збірник*. Київ: ІпіЕНД, 2004. С. 234–246
7. Бабкін В. Д. Україна на шляху до громадянського суспільства і правової держави. *Громадянське суспільство і підприємництво в Україні: проблеми і шляхи становлення*. Київ, 1996. С. 27–36
8. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Київ: Либідь, 2002. 576с.

References:

1. Dahrendorf, R. (1990). The road to freedom: democratization and its problems in Eastern Europe. *Questions of philosophy*, no 9, 73–75. [in Russian].
2. Social reforms and formation of civil society in Ukraine. (2018). Kyiv: UASU, Vol. 1, 423 p. [in Ukrainian].
3. Mazur, O. (2006). Institutes of civil society as a factor in the modernization of the electoral system. *Political Management*, No. 5, 53–65. [in Ukrainian].
4. Kolodiy, A. (1999). The concept of civil society: the problem of consistency of theoretical approaches and empirical models. Lviv: Lviv National University named after I. Franko, 384 p. [in Ukrainian].
5. Kresina, I. (2006). Civil society and the problem of people's rule in Ukraine. *Scientific notes. Zb-k*. Kyiv: IpiEND, 36–48. [in Ukrainian].
6. Shchedrova, G.P. (2004). Civil society: aspirations and realities. *Scientific notes. Zb-k*. — Kyiv: IpiEND, 234–246. [in Ukrainian].
7. Babkin, V.D. (1996). Ukraine is on the way to civil society and the rule of law. *Civil society and entrepreneurship in Ukraine: problems and ways of development*. Kyiv, 27–36. [in Ukrainian].
8. Shlyakhtun, P.P. (2002). Political science (theory and history of political science). Kyiv: Lybid, 576p. [in Ukrainian].

Ivan Fedyrko

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-4626-512X>

e-mail: ivanfedyrko832@gmail.com

Olga Kosilova

State Tax University (Irpın, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-5574-3771>

e-mail: kosilovaolga3@gmail.com

CIVIL SOCIETY AND THE STATE: DIRECTIONS OF INTERACTION

Abstract

The article analyzes the political content of the ideology of civil society, which manifests itself in two main aspects: first, through the limitation of state influence on all areas of human life; secondly, through the creation and activity of public associations that help citizens solve important issues for them in the socio-political plane, protect citizens from state pressure, and consolidate society. It was found that the political nature of civil society is manifested in the presence of such institutions as political parties, socio-political organizations, independent mass media, local self-government bodies through which it interacts with the state. The tasks and methods of activity of civil society and the state differ significantly. The main task of a democratic state is to ensure national interests, while the priority of civil society is to protect private, individual, group and general interests of citizens. It has been found that differences in goals lead to certain contradictions, and therefore, with the cooperation of civil society and the state, permanent conflicts between them are as natural as a person's choice of strategic and tactical goals, means of their achievement, finding a compromise and the optimal state of desires and opportunities. A functional manifestation of civil society should be considered the activity of its institutions, which is aimed at the affirmation and protection of its main values, the implementation and optimization of the institutional mechanisms of democracy, as well as the political and legal foundations of its reproduction and improvement.

Keywords: rule of law, civil society, rights and freedoms of citizens, political functions.

Стаття надійшла до редакції 07.04.23

© Федірко І. П., Косілова О. І., 2023